

Betekenis behouden *een gemeenschappelijke opgave*

Verkenning van de maatschappelijke
betekenis van kerkgebouwen in dorpen

30 januari 2026

Bastiaan Vinkenburg, Jonne Piek en Emma Hilde Fuchs

Betekenis behouden

een gemeenschappelijke opgave

Samenvatting

Opdracht en doel

In opdracht van het programma Toekomst Religieus Erfgoed heeft Berenschot een verkenning uitgevoerd naar mogelijke versterking van de maatschappelijke betekenis van kerkgebouwen in dorpen. De functies en betekenis van kerkgebouwen in dorpen zijn als gevolg van diverse ontwikkelingen in de samenleving en in de kerkelijke gemeenten sterk in beweging. Doel van de verkenning is om concreet handelingsperspectief te bieden aan kerkbestuurders, buurtbewoners, maatschappelijke organisaties en overheden bij het versterken van de maatschappelijke betekenis van kerkgebouwen in dorpen op langere termijn.

Aanleiding

Door onder andere de toename van ontkerkelijking in Nederland hebben kerkgebouwen in dorpen moeten inboeten op de primair religieuze functie. Er is veel aandacht bij de betrokkenen voor het behouden van de betekenis die deze kerkgebouwen voor de lokale gemeenschap hebben. Kerkbestuurders, buurtbewoners, maatschappelijke organisaties en overheden zoeken samen naar nieuwe manieren waarop het kerkgebouw als centrale ontmoetingsplek kan blijven fungeren, met behoud of zelfs versterking van de maatschappelijke betekenis. Denk bijvoorbeeld aan lokale activiteiten die georganiseerd worden door de kerkgemeenschap ten behoeve van armoedebestrijding.

Focus op kerkgebouwen in dorpen

De verkenning betreft kerkgebouwen in dorpen c.q. plattelandskernen, dus niet in een stedelijke omgeving. Het gaat om de kerkgebouwen zelf en om de aanpalende/bijbehorende gebouwen en voorzieningen, zoals een gemeenschapsruimte, verenigingszaal, pastorie of consistorie, en eventueel ook een tuin of kerkplein. Het gaat om kerkgebouwen die nog religieus in gebruik zijn, al dan niet met nevengebruik, of die recent aan de eredienst zijn onttrokken. De parochie of kerkgemeenschap is hier in veel gevallen de eigenaar van, of de kerkgemeenschap is er (nog) bij betrokken, waarbij het kerkgebouw wordt verhuurd door een stichting.

Maatschappelijke betekenis

In een eerder onderzoek van Berenschot voor grote stadskerken zijn vijf soorten gebruiksfuncties onderscheiden: kerkelijk, openstelling, cultureel, commercieel en maatschappelijk. Dat onderzoek liet zien dat de inzet op de maatschappelijke functies en activiteiten door stadskerken nog relatief beperkt was en dat hiermee potentieel onbenut bleef. Ook voor kerkgebouwen in dorpen speelt dit. Deze verkenning richt zich daarom niet op alle vormen van benutting van kerkgebouwen maar specifiek op de maatschappelijke functies die kerkgebouwen kunnen ontwikkelen, mogelijk in combinatie met de andere functies.

Geloofsgemeenschappen spelen van oudsher een belangrijke rol in de samenleving. Mensen komen samen, geven elkaar aandacht en zorg, en samen spannen zij zich in voor anderen die het moeilijker hebben. Met de ontkerkelijking en het afnemend gebruik van kerkgebouwen, is er een risico dat de meerwaarde die deze geloofsgemeenschappen bieden ook afneemt. De behoefte hieraan in de samenleving neemt in veel opzichten juist toe. Daarom verdient de maatschappelijke betekenis die de kerkgebouwen in dorpen en de mensen die daarbij betrokken zijn meer aandacht, onder meer van beleidsmakers bij overheden.

Inzichten uit de enquête en gesprekken

Berenschot heeft een documentstudie verricht, een enquête met een respons van meer dan 130 kerkbestuurders uitgezet en verdiepende gesprekken gevoerd over de verzamelde inzichten. De verkenning geeft meer zicht op verschillende maatschappelijke activiteiten in kerkgebouwen in dorpen en naar voorwaarden om de maatschappelijke betekenis ook in de toekomst te kunnen vormgeven.

De verwachting van respondenten en gesprekspartners is dat een lichte verschuiving ontstaat van activiteiten met een religieuze insteek naar meer maatschappelijke activiteiten. Men hecht nog sterk aan religieus gebruik. Kerkgebouwen in dorpen worden wel meer heterogeen gebruikt en ook door een bredere verzameling maatschappelijke organisaties.

De maatschappelijke betekenis van kerken hebben wij onderscheiden in thema's, waarvan het respectievelijke belang voor de samenleving steeds meer toeneemt: weldadigheid en leefbaarheid. Kerkgebouwen en kerkgemeenschappen blijken graag bereid en geschikt om actief bij te blijven dragen aan deze maatschappelijke thema's, zo blijkt uit een aantal voorbeelden die voor die thema's zijn aangedragen. Ook het onderwerp weerbaarheid kan een rol gaan spelen voor kerkbestuurders.

Knelpunten en kansen

Het overgrote deel van de kerkbestuurders ervaart wel knelpunten bij de uitvoering van de kerkelijke en maatschappelijke activiteiten, door vraagstukken rond organisatie en bemensing, bedrijfsvoering, ontkerkelijking en gebouwbeheer. Deze knelpunten nemen in omvang toe, juist door het afnemende aantal kerkgangers, vrijwilligers en middelen. Kansen liggen voor kerkgebouwen en kerkbestuurders in de hogere kwaliteit van de betekenis die zij voor dorpsgemeenschappen kunnen hebben. Die kunnen zij in de meeste gevallen het beste realiseren in nauwe samenwerking met andere betrokken partijen.

Handelingsperspectieven voor betrokkenen

Deze verkenning heeft handelingsperspectieven opgeleverd die eraan kunnen bijdragen dat betrokkenen bij kerkgebouwen in dorpen een stevigere invulling kunnen geven aan de maatschappelijke betekenis die zij in de toekomst willen bieden. Met deze publicatie als handreiking kunnen betrokkenen bij kerkgebouwen het gesprek met elkaar aangaan.

Buurtbewoners en organisaties: vraaggericht werken

Het is de omgeving zelf waar de maatschappelijke vraagstukken spelen. Een probleem is echter dat individuele bewoners niet altijd concrete vragen hebben of uitspreken. Er zijn vaak maatschappelijke organisaties nodig om de behoeften in kaart te brengen en te bundelen. Zij zien kerkgebouwen nog onvoldoende als logische plekken en voorzieningen. Maatschappelijke partijen kunnen weer nieuwe doelgroepen bereiken en daarmee de betekenis van het kerkgebouw voor de gemeenschap en omwonenden niet alleen behouden, maar ook vergroten en verbreden.

Overheden: met kerkvisie naar kaders en opgaven

Van overheden, met name gemeenten, mag meer steun worden verwacht. Dit betreft niet alleen materiële ondersteuning ten behoeve van instandhouding, maar juist ook beleid, visie en handreikingen om samen maatschappelijke opgaven aan te pakken. Vaak kunnen kleinere plattelandsgemeenten leren van stedelijke gemeenten, die al meer concrete kaders en uitvoeringsplannen hebben ontwikkeld.

Kerkbestuurders zijn ook zelf aan zet

In de transitie van voornamelijk religieuze naar meer maatschappelijke functies, moeten kerkbestuurders meer naar buiten treden. Het vereist een lange adem, maar het is noodzakelijk om als kerkbestuurders in te zetten en door te pakken voor behoud van maatschappelijke betekenis.

Inhoudsopgave

Samenvatting	2
1) Aanleiding, afbakening en aanpak	5
2) Inventarisatie van gebruik en gebruikers	8
3) Maatschappelijke betekenis in praktijk.....	11
4) Knelpunten en kansen	15
5) Handelingsperspectief voor betrokken partijen	18
Bijlage 1) Geraadpleegde documenten	22
Bijlage 2) Enquêtevragen	23
Bijlage 3) Gesprekspartners.....	28

1) Aanleiding, afbakening en aanpak

Aanleiding

Vrijwel alle Nederlandse dorpsaanzichten worden gekenmerkt door een unieke kerktoeren die aan de horizon prijkt. Letterlijk en figuurlijk kan het kerkgebouw in een dorp gezien worden als het middelpunt van een dorpsgemeenschap. In het verleden dienden kerkgebouwen in dorpen voornamelijk een religieuze functie, waar inwoners elkaar meerdere keren per week konden ontmoeten. Er komen steeds meer functies bij.

Door onder andere de toename van ontkerkelijking in Nederland hebben kerkgebouwen in dorpen moeten inboeten op de primair religieuze functie. Door vele betrokkenen wordt gezocht naar nieuwe manieren waarop het kerkgebouw als centrale ontmoetingsplek kan blijven fungeren, met behoud of zelfs versterking van de maatschappelijke betekenis. Denk bijvoorbeeld aan lokale activiteiten die georganiseerd worden door de kerkgemeenschap ten behoeve van armoedebestrijding.

In het programma Toekomst Religieus Erfgoed zetten overheden, kerkgenootschappen en vertegenwoordigers van erfgoed- en burgerorganisaties zich in voor de toekomst van het religieus erfgoed. De coördinatie vindt plaats bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De doelstelling gaat verder dan enkel het in stand houden van de kerkgebouwen. Er is veel aandacht bij de betrokkenen voor het behouden van de betekenis die deze kerkgebouwen voor de lokale gemeenschap hebben. De functies en betekenis zijn als gevolg van diverse ontwikkelingen in de samenleving en in de kerkelijke gemeenten sterk in beweging.

Doel en vraagstelling

De werkgroep van het programma Toekomst Religieus Erfgoed heeft aan Berenschot gevraagd om een verkenning uit te voeren naar de ontwikkeling in de betekenis van kerkgebouwen in dorpen. Er is meer inzicht nodig in de concrete invulling hiervan met verschillende maatschappelijke activiteiten en naar de voorwaarden om deze betekenis ook in de toekomst te kunnen geven. Doel van de verkenning is om concreet handelingsperspectief te bieden aan de verschillende partijen die een rol kunnen hebben bij het versterken van de maatschappelijke betekenis van kerkgebouwen in dorpen op langere termijn. Met deze publicatie als handreiking kunnen betrokkenen bij kerkgebouwen het gesprek met stakeholders zoals overheden aangaan.

Onderzoeksvragen

Er zijn vijf onderzoeksvragen meegegeven voor deze verkenning, die in deze publicatie worden beantwoord.

1. Wat zijn de **maatschappelijke betekenissen** van kerkgebouwen in dorpen op dit moment en hoe ontwikkelen die zich?
2. Welke **kansen en belemmeringen** hebben invloed op de toekomstbestendigheid van kerkgebouwen in dorpen?
3. Welk **handelingsperspectief** biedt de invulling van de maatschappelijke betekenissen voor de toekomst van kerkgebouwen in dorpen?
4. Aan welke **voorwaarden** moet worden voldaan om te zorgen dat de kerkgebouwen in dorpen deze betekenissen in de toekomst kunnen vervullen?
5. Welke **stakeholders** moeten worden overtuigd om bij te dragen aan het creëren van deze voorwaarden?

Afbakening

De toekomst van kerkgebouwen in dorpen verheugt zich in een brede belangstelling van kerkbestuurders, kerkbeheerders, eigenaren, kerkgangers maar net zo goed omwonenden en overheden, in het bijzonder gemeenten waarin deze kerkgebouwen zich bevinden. Deze verkenning gaat niet over geheel ander toekomstig gebruik van kerkgebouwen door herbestemming. We beschrijven hier over welke kerkgebouwen en welk soort gebruik de verkenning gaat.

Kerkgebouwen in dorpen

De verkenning betreft kerkgebouwen in dorpen c.q. plattelandskernen, dus niet in een stedelijke omgeving. Het gaat om de kerkgebouwen zelf en om de aanpalende/bijbehorende gebouwen en voorzieningen, zoals een gemeenschapsruimte, verenigingszaal, pastorie of consistorie, en eventueel ook een tuin of kerkplein. Het gaat om kerkgebouwen die nog religieus in gebruik zijn, al dan niet met nevengebruik, of die recent aan de eredienst zijn onttrokken. De parochie of kerkgemeenschap is hier in veel gevallen de eigenaar van, of de kerkgemeenschap is er (nog) bij betrokken, zoals de situatie waarbij een stichting eigenaar is en het kerkgebouw aan de kerkgemeenschap verhuurt. Voor deze verkenning maakt een eventuele monumentale status van het kerkgebouw niet uit. Kerken in wijken van steden worden niet meegenomen, net zomin als gebedshuizen van andere religies dan het christendom, zoals synagogen, moskeeën en tempels. De inzichten uit deze publicatie kunnen uiteraard wel relevant zijn voor betrokkenen bij gebedshuizen.

Heterogeen gebruik

Kerkgebouwen worden gebruikt voor zeer veel uiteenlopende functies. In een eerder onderzoek van Berenschot voor grote stadskerken zijn vijf

soorten gebruiksfuncties onderscheiden. Dit onderscheid in soorten functies is voor alle kerkgebouwen relevant, ook in deze verkenning:

Vijf soorten functies van kerkgebouwen

- A) **Kerkelijk:** reguliere kerkdiensten, specifieke vieringen, particuliere kerkdiensten e.d.
- B) **Openstelling voor publiek:** bezoek en rondleidingen in het gebouw, beklimming van de toren, open monumentendagen e.d.
- C) **Cultureel:** concerten, voorstellingen, tentoonstellingen e.d.
- D) **Commercieel:** evenementen, beurzen, feesten, horeca e.d.
- E) **Maatschappelijk:** sociale activiteiten, verhuur aan en gebruik door maatschappelijke organisaties, zorg voor hulpbehoevenden e.d.

Dat onderzoek liet zien dat de inzet op de maatschappelijke functies en activiteiten door stadskerken nog relatief beperkt was en dat hiermee potentieel onbenut bleef. Ook voor kerkgebouwen in dorpen speelt dit. Deze verkenning richt zich daarom niet op alle vormen van benutting van kerkgebouwen maar specifiek op de maatschappelijke functies die kerkgebouwen kunnen ontwikkelen, met behoud van de andere functies.

Maatschappelijke betekenis

Geloofsgemeenschappen spelen van oudsher een belangrijke rol in de samenleving. Mensen komen samen, geven elkaar aandacht en zorg, en samen spannen zij zich in voor anderen die het moeilijker hebben. Met de ontkerkelijking en het afnemend gebruik van kerkgebouwen, is er een risico dat de meerwaarde die deze geloofsgemeenschappen bieden ook afneemt. De behoefte hieraan in de samenleving neemt in veel opzichten juist toe. Daarom verdient de maatschappelijke betekenis die de kerkgebouwen in dorpen en de mensen die daarbij betrokken zijn meer aandacht, onder meer van beleidsmakers bij overheden.

Eerdere onderzoeken en publicaties

Deze verkenning bouwt voort op veel onderzoeken die eerder zijn uitgevoerd over de stand van zaken en de toekomst van religieus erfgoed. In de bijlage is een uitgebreide bronnenlijst opgenomen. Deze verkenning voor kerkgebouwen in dorpen is ingegeven door onderzoeken die Berenschot voor het Grote Kerken Overleg heeft uitgevoerd en waarvan de inzichten een bredere relevantie hebben. De strategische uitdagingen voor de grote stadskerken blijken ook herkenbaar voor de kerkgebouwen in dorpen. We hebben in deze verkenning de vraagstukken vertaald naar kerkgebouwen in dorpen, waar de oorzaken en gevolgen net anders liggen dan in grote steden.

Onderzoeken voor grote stadskerken

In 2021 publiceerde Berenschot de *Strategische agenda voor Grote Kerken*. Dat rapport liet zien dat grote stadskerken zich oriënteren op de versterking van hun maatschappelijke functie, mede ingegeven doordat kerken voor strategische uitdagingen staan, zoals het (blijven) gebruiken van monumentale gebouwen, het professionaliseren van de compacte beheersorganisaties en het versterken van de financiële bedrijfsvoering. Het rapport van Berenschot zette de beweging die grote stadskerken maken om steeds meer bij te dragen aan maatschappelijke ontwikkelingen op de strategische agenda van stadskerken en hun stakeholders. Dit heeft ook geleid tot de publicatie *Midden in de Samenleving* over de maatschappelijke betekenis van grote stadskerken die eind 2024 werd uitgebracht door het Grote Kerken Overleg.

Aanpak van de verkenning

Deze verkenning is uitgevoerd in nauwe samenspraak met een werkgroep vanuit het programma Toekomst Religieus Erfgoed. De afbakening, onderzoeksvragen, de gesprekspartners en het conceptrapport zijn goed doorgesproken en afgewogen met de

werkgroep. De werkgroep heeft de onderzoekers van zeer veel informatie en netwerken voorzien. De verkenning bevatte drie onderzoeksmethoden:

- a) **Documentstudie** en analyse van eerdere publicaties – zie bijlage 1 voor de geraadpleegde documenten
- b) **Enquête** onder kerkeigenaren en kerkbestuurders – zie bijlage 2 voor de enquêtevragen en het kader voor de respons.
- c) **Verdiepende gesprekken** met betrokkenen, mede op basis van de uitkomsten van de documentstudie en de enquête – zie bijlage 3 voor de gesprekspartners

Respons op de enquête

In totaal hebben 132 respondenten de enquête volledig of grotendeels ingevuld. De vertegenwoordiging van verschillende denominaties was als volgt:

- 49 respondenten van PKN (37%)
- 32 respondenten van katholieke kerken (24%)
- 31 respondenten van andere denominaties binnen het protestantisme (23%)
- 5 respondenten van voormalig protestantse kerken
- 15 respondenten hebben geen denominatie ingevuld

Opbouw van deze publicatie

Eerst geven wij de opbrengst van de enquête weer ten aanzien van het huidige en toekomstige gebruik en de gebruikers van kerkgebouwen in dorpen. Vervolgens schetsen wij de maatschappelijke betekenis aan de hand van thema's en voorbeelden. We beschrijven dan knelpunten en kansen, om af te sluiten met concreet handelingsperspectief voor kerkeigenaren, kerkbestuurders evenals omwonenden en overheden.

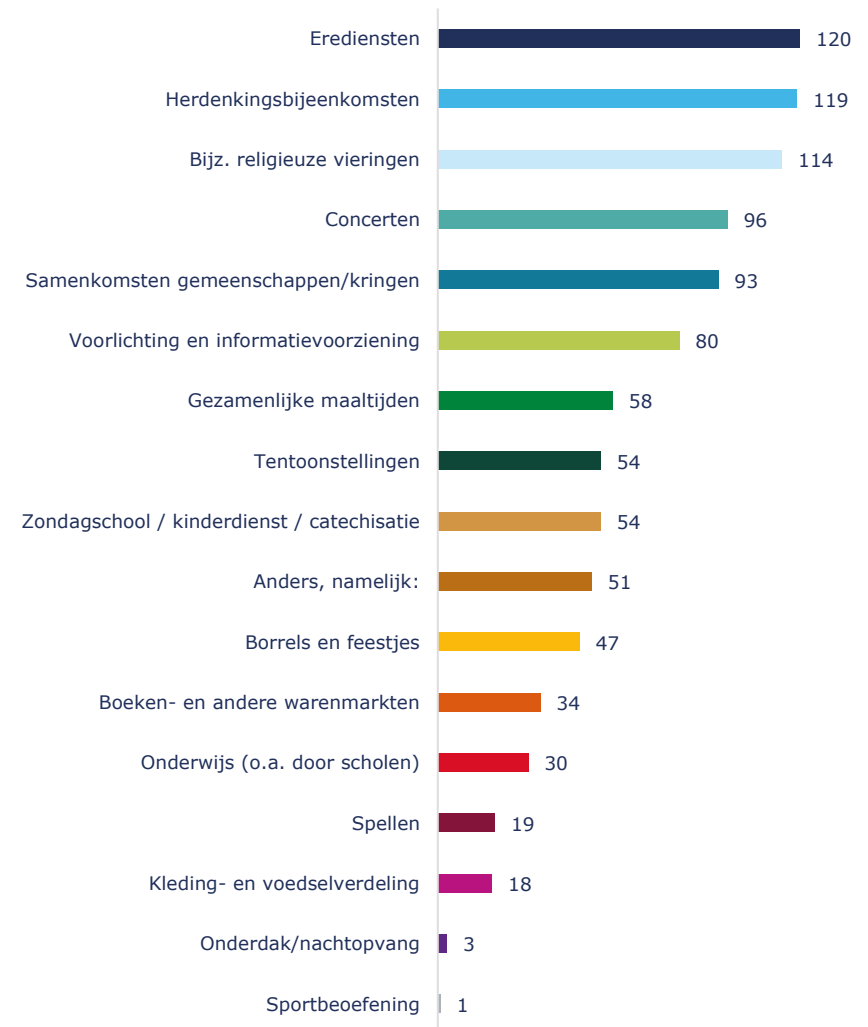
2) Inventarisatie van gebruik en gebruikers

Hier geven wij de uitkomsten van de enquête weer, ten aanzien van het huidige en toekomstige gebruik van kerkgebouwen in dorpen voor diverse soorten activiteiten. In praktijk blijkt dit meestal een mix van religieuze, culturele en maatschappelijke activiteiten. De respondenten verwachten een lichte verschuiving naar meer maatschappelijke activiteiten ten opzichte van (voornamelijk) religieuze activiteiten.

Huidige activiteiten

Door de 132 respondenten werden erediensten, herdenkingsbijeenkomsten en bijzondere religieuze vieringen het meest genoemd als huidige activiteiten in kerkgebouwen. Daarna kwamen concerten, samenkomsten van gemeenschappen/kringen en voorlichting en informatievoorziening. Onderdak/nachtopvang en sportbeoefening kwamen het minste voor. Onder 'Anders, namelijk:' gaven de respondenten de volgende activiteiten aan:

- Gebruik door andere religieuze organisaties (10)
- Gebruik door andere niet-religieuze organisaties (6)
- Maatschappelijke activiteiten met/voor kinderen en jeugd (o.a. kinderopvang en jongerenbijeenkomsten) (3)
- Maatschappelijke activiteiten met/voor volwassenen (o.a. dagbesteding voor ouderen) (7)
- Huwelijken (5)
- Stembureau (5)
- Koorrepetities (7)
- Theater- of podiumfunctie (4)
- Museale functie (2)

Mogelijke activiteiten

Voor de mogelijke/toekomstige activiteiten in kerkgebouwen scoorden de erediensten, herdenkingsbijeenkomsten en bijzondere religieuze vieringen opnieuw hoog in de enquête. Hieruit spreekt de wens om het religieus gebruik voort te zetten. Ook hier kwamen vervolgens de concerten, samenkomsten van gemeenschappen/kringen en de voorlichting en informatievoorziening.

In de enquêteresultaten zien wij een kleine verschuiving van de aandacht naar maatschappelijke activiteiten. De antwoorden op de vragen naar de huidige en de gewenste activiteiten in de kerkgebouwen lijken in de eerste oogopslag op elkaar. Er is wel een duidelijke verwachting van toename van maatschappelijke activiteiten zichtbaar.

Op het gebied van onderwijs, tentoonstellingen en spellen zien de respondenten graag meer activiteiten ontstaan in de toekomst. Bij herdenkingsbijeenkomsten en erediensten is juist een kleine neerwaartse trend in de verwachting van toekomstig gebruik te zien.

Onder 'Anders, namelijk:' bij deze vraag gaven de respondenten de volgende antwoorden. Dit zijn er veel minder dan in het overzicht met huidige activiteiten, wat de onderste rode balk verklaart:

- Niet-religieuze bijeenkomsten (3)
- Culturele activiteiten (3)
- Maatschappelijke activiteiten (o.a. dagbesteding, activiteiten voor jeugd, vaccinatielocatie)
- Stembureau (2)
- Huwelijken (3)

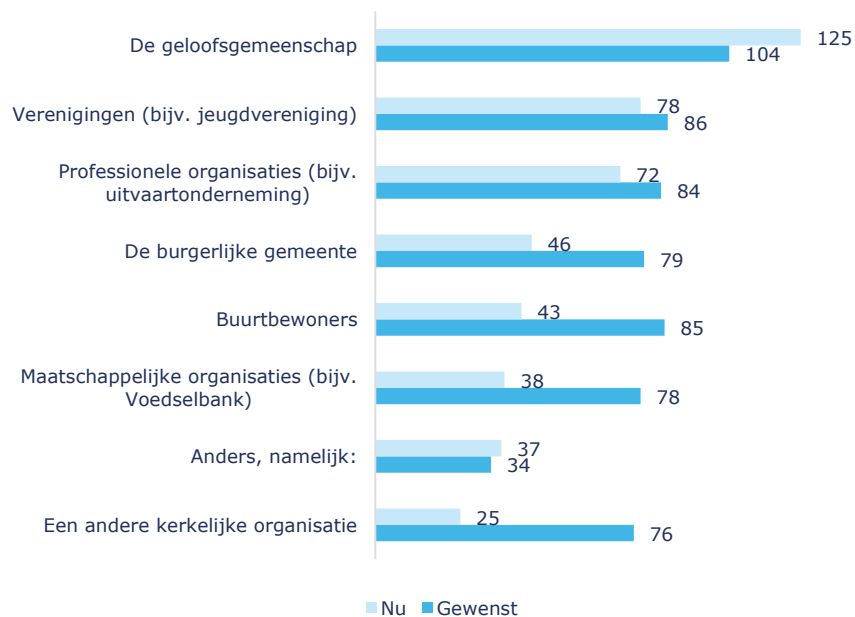
Verskil huidig en mogelijk gebruik

Deze grafiek geeft weer wat het verschil is volgens de respondenten tussen het huidige en het mogelijke gebruik in de toekomst voor activiteiten. Gebruik door het onderwijs wordt door 25 respondenten wel genoemd als mogelijke activiteit maar nog niet als huidige activiteit.

Huidige gebruikers

Dezelfde trend is terug te zien bij de enquêtevragen naar de huidige en de toekomstige gebruikers van de kerkgebouwen. Ook daar is de verwachting dat het gebruik door de eigen geloofsgemeenschap afneemt te zien, ten opzichte van een toename van gebruik door verenigingen, buurtbewoners en andere kerkelijke en maatschappelijke organisaties.

Onder 'Anders, namelijk:' werden onderstaande antwoorden ingevuld:

- Culturele organisaties en verenigingen (o.a. koren, muziekschool, museum) (15)
- Maatschappelijke organisaties (o.a. Leger des Heils) (8)
- Andersoortige verenigingen (o.a. scouting, dorpsraad) (6)
- Scholen (2)

Toekomstige gebruikers

Ook hier laten we het verschil zien tussen de huidige en de toekomstige gebruikers volgens de respondenten. Veel kerkbestuurders zouden in de toekomst graag zien dat een andere kerkelijke organisatie gebruik zou maken van het gebouw. De verwachting of hoop dat de kerkgebouwen in de toekomst worden gebruikt door andere kerkelijke organisaties, komt ook bij de gesprekken terug als een van onze bevindingen.

3) Maatschappelijke betekenis in praktijk

Met deze verkenning streven wij naar het in kaart brengen van de brede maatschappelijke betekenis van kerkgebouwen in dorpen. Met behulp van de documentstudie, de enquête, de verdiepende gesprekken en de overleggen met de werkgroep hebben wij zicht gekregen op de waarden die men hierbij ervaart en voor de toekomst koestert. Op basis van deze input hebben wij ook enkele thema's onderscheiden die wij kunnen illustreren aan de hand van praktijkvoorbeelden uit het land.

Ervaren maatschappelijke betekenis

Bij de vragen in de enquête naar het huidige gevoel van maatschappelijke betekenis van kerkgebouwen in dorpen scoorden met name religieuze waarden, de verbinding tussen dorpsbewoners en de saamhorigheid binnen gemeenschappen hoog. Steun aan hulpbehoevenden, herinnering aan collectieve dorpsgeschiedenis en culturele beleving en betrokkenheid werden opvallend minder vaak aangevinkt door de respondenten.

Ook in de toekomst zien de respondenten graag saamhorigheid en gemeenschap terug in hun kerkgebouwen. In het woordgebruik bij de open vraag naar maatschappelijke betekenis die mensen in de toekomst kunnen ervaren in de kerkgebouwen, vielen de volgende woorden op, waarbij de grootte van het woord aangeeft hoe vaak het werd genoemd. Gemeenschap komt in verschillende vormen vaak terug. Religie wordt het vaakst genoemd. In het kader van de vraagstelling van deze verkenning werken wij de bredere maatschappelijke betekenis uit.

Verbondenheid: onderling en met anderen

Inherent aan gemeenschappen, zoals die in kerken, is de sterke verbondenheid. In de bovenstaande waarden zien wij veel voorbeelden terug van onderlinge verbondenheid, dus binnen de bestaande gemeenschap, zoals religie en saamhorigheid. Deze vorm van onderlinge verbondenheid wordt in het Engels aangeduid met *bonding*.

De bredere maatschappelijke betekenis van kerkgebouwen in dorpen komt nog meer tot zijn recht in de verbindingen met anderen, zoals omwonenden, dorpsgenoten en hulpbehoevenden. Het verbinden met andere groepen wordt aangeduid met *bridging*. Het is volgens socioloog Robert Putnam de combinatie van deze beide vormen van sociaal kapitaal die leidt tot een krachtige en inclusieve gemeenschap.

Thema's en voorbeelden

De voorbeelden die wij hebben verzameld over maatschappelijke betekenis in praktijk vallen onder de thema's weldadigheid en leefbaarheid. We werken deze uit en geven diverse voorbeelden. Ook gaan we in op weerbaarheid. Voor alle voorbeelden geldt dat de mensen die zich hiervoor inzetten het succes bepalen. Mensen voelen zich ook veel meer betrokken als ze iets kunnen bijdragen, en doen dat graag.

Weldadigheid

Een gebruikelijke en zeer belangrijke waarde vanuit het religieuze karakter van geloofsgemeenschappen is *weldadigheid*, in de zin van goed doen voor anderen en aan anderen hulp en ondersteuning bieden. Andere termen hiervoor zijn naastenliefde, caritas en barmhartigheid. Liefdadigheid lijkt specifiek te gaan over het uitdelen van middelen, in het bijzonder geld. Weldadigheid is breder, in tijd, aandacht en steun. Steun in de vorm van voedselbanken en hulp aan dak- en thuislozen komt heel veel voor bij kerkgebouwen in dorpen.

Kijk armoede aan – week tegen armoede

In Elst werken de Protestantse Gemeente met Forte Welzijn, de Molukse Kerk en het Leger des Heils gezamenlijk aan het probleem van armoede. Met praktische hulp voor mensen die met armoede te maken hebben, maar ook door mensen die welvarender zijn meer oog voor de armoede om hen heen te laten ontwikkelen. Vervolgens hopen zij dat mensen iets van die welvaart met anderen willen delen, door donaties maar vooral door het beschikbaar stellen van tijd, door vrijwilligerswerk. Tijdens de week is er een soepkar voor het gemeentehuis, een thema-avond over armoede en onderwijs, een workshop budget-koken, een filmavond met armoede als filmthema, een excursie naar een werkplaats voor mensen met een beperking en een stamtafelavond over het werk aan armoede.

Schuldhulpmaatjes in Oost-Groningen

In Oost-Groningen raakt armoede relatief veel mensen. Volgens het SCP zit in gemeenten als Oldambt, Stadskanaal en Pekela meer dan een kwart van de inwoners in financiële problemen. Bij het bestrijden van armoede ziet het SCP een grote rol van kerkgemeenschappen in Oost-Groningen. Iets minder dan de helft van de financiële hulp gaat naar rechtstreekse individuele steun aan een hulpvrager, bijvoorbeeld via een kerkelijk fonds. De andere helft gaat naar collectieve hulpverlening, zoals Schuldhulpmaatje, een initiatief vanuit kerkgemeenschappen, waar vrijwilligers mensen met geldproblemen helpen.

Voedselbank 'nieuwe stijl' in Emmanuelkerk Wijchen

De voedselbank in Wijchen had logistieke problemen, waardoor wachtrijen en opstoppingen in het verkeer ontstonden. De oude loods was weinig gastvrij en niet klantvriendelijk. De Emmanuelkerk in de wijk Achterlo zocht juist naar uitbreiding van de maatschappelijke functie en zag een kans. Naast de locatie verandert de voedselbank ook de manier van werken: het wordt een winkel waar mensen zelf uitkiezen wat ze meenemen. De inrichting van de voedselbank zal er ook op aangepast worden. De plek en de vorm worden menselijker en volwaardiger.

Geef- en neemkastjes in Pijnacker en Nootdorp

Er zijn op verschillende plekken bij kerkgebouwen zogenaamde geef-en-neemkastjes te vinden, onder meer bij diverse kerkgebouwen in Pijnacker en Nootdorp. Dit zijn kastjes die gevuld zijn met allerlei (houdbare) levensmiddelen. Het motto is "*geef wat je kunt missen en neem mee wat je nodig hebt*". De (houdbare) levensmiddelen kunnen bijvoorbeeld zijn: een blik doperwten, een pot appelmoes of een doosje spaghetti, maar ook maandverband, een tube tandpasta of een fles shampoo kan men hierin vinden. Iedere inwoner kan een (houdbaar) product achterlaten. Op deze manier kunnen de inwoners elkaar helpen.

Leefbaarheid

Leefbaarheid is de mate waarin een gebied of gemeenschap aansluit bij de wensen en eisen van mensen om er prettig, veilig en aantrekkelijk te wonen en te leven. Kerkgemeenschappen kunnen met inzet van hun kerkgebouwen goed bijdragen aan het verbeteren van de leefbaarheid. Dit gebeurt zowel in praktische zin voor de directe leefomgeving als in maatschappelijke vraagstukken op de lange termijn. Ook op Europees niveau wordt gesproken over duurzaamheid en de bijdragen van het netwerk van kerken aan de gevolgen van klimaatverandering.

Groene Kerk

Vanuit het initiatief Groene Kerk worden bij veel kerkgebouwen, naast aandacht voor duurzaamheid en energiezuinigheid van het gebouw, groene plekken aangelegd en tuinen onderhouden en opengesteld, samen met bewoners en omwonenden. Er wordt ook allerlei kennis gedeeld. Dit draagt niet alleen bij aan hittestress en biodiversiteit, maar zeer zeker ook aan sociale cohesie. Uit ervaring blijkt dat zeker ook veel niet-religieuzen door deze activiteiten bereikt worden en eraan deelnemen. Dit heeft ertoe geleid dat bijvoorbeeld de banden met niet-leden worden versterkt en het dorp zich ook mee inzet en meer betrokken is. Dit helpt individuen zowel mentaal als fysiek, en het bestrijdt eenzaamheid.

Kerkbeheer door dorpsbewoners

Een kerkgebouw in Renkum dreigde leeg te komen staan door de afnemende geloofsgemeenschap. Daarop namen dorpsbewoners het initiatief om het kerkgebouw en het beheer daarvan over te nemen. Bij hen was ook een invloedrijke persoon aangesloten vanuit de leefbaarheidsalliantie in het dorp, *Leefbaarheid 2030 Renkum*. Juist het blijven benutten van het kerkgebouw voor dorpsbewoners was een grote drijfveer om het kerkgebouw over te nemen en open te houden.

Ook in Heesum is het beheer van het kerkgebouw van het Kerkje op de Heuvel en de tuin overgenomen door dorpsbewoners. Er zijn nu veel meer initiatieven en activiteiten voor de omgeving dan in het verleden. De burgers zetten zich in voor het behoud van hun erfgoed en deze aanpak zorgt vervolgens voor grotere onderlinge verbondenheid.

Kraanvogels vouwen

In de Bonifatiuskerk in Vries zijn 5.500 origami kraanvogels verzameld en geëxposeerd. Het vouwen en ophangen van de origami kraanvogels stond symbool voor de 5.000 kinderen in de gemeente Tynaarlo en voor 500 kinderen die in Zuid-Europese vluchtelingenkampen zitten. Kraanvogels staan voor lente en nieuw leven, met symbolische verbinding met een bijbels verhaal. De hele kerkgemeenschap kwam bij elkaar om de vogeltjes te vouwen en op te hangen. Ook scholieren en veel meer mensen in Drenthe en daarbuiten hielpen met het vouwen en raakten in gesprek over de symbolische betekenis. Het was een mooie samenwerking die het kerkgebouw benut, mensen samenbrengt, tot bijzondere gesprekken leidt en een prachtig kunstwerk oplevert.

Verhalen tussen generaties

In een kerk in Muiderberg wordt met levensverhalen gezocht naar verbinding tussen ouderen en jongeren. Mensen uit het dorp kunnen zich aanmelden en vertellen schoolkinderen hun verhalen. Kinderen maakten dan iets kunstzinnigs daarover. Dit verhalen delen werkt twee kanten op, door de uitwisseling, expressie en verbeelding. Een school wilde recent aandacht voor 4 en 5 mei. Steeds minder kinderen hebben familieleden die ooggetuige van de oorlog waren. Toen men zich afvroeg hoe het dorp hieraan kon bijdragen, kwamen ze uit bij de kerk. Hiermee wordt de kracht van de kerk, maar ook de kwetsbaarheid van vergrijzing ingezet op een positieve manier. In kerkgemeenschappen lopen nog ouderen rond die wel verhalen hebben om te vertellen, verhalen waarin ze dezelfde leeftijden hadden als de kinderen waar ze het aan vertellen.

Weerbaarheid

Een actueel onderwerp waarin kerken ook van betekenis kunnen zijn, is weerbaarheid. Ons land wordt geconfronteerd met diverse dreigingen die vragen om verhoogde maatschappelijke weerbaarheid. Weerbaarheid betekent dat er is nagedacht over wat er kan gebeuren, en wat daarvan de gevolgen zijn. Een hogere weerbaarheid ontstaat als er meer voorbereidingen zijn getroffen tegen diverse verschijningsvormen van die dreigingen. Het meest ontwrichtend is oorlogsdreiging, ook als die niet op ons eigen grondgebied wordt uitgevochten. Er is risico op cyberaanvallen die tot verstoringen in energievoorziening of communicatie leiden. Maar ook gevolgen van klimaatverandering, zoals overstromingen, zijn bedreigend. Naast fysieke dreiging staat ook de saamhorigheid van de samenleving onder druk.

Mentale weerbaarheid

Het thema weerbaarheid en de rol die kerken daarin kunnen spelen, blijkt een thema dat bij veel kerkgebouwen in dorpen leeft. In onze individualistische samenleving kan het nog wel eens ontbreken aan gemeenschapszin. Verschillende spelers waaronder politici zien daar een kans voor kerken. Kerkelijke organisaties zijn soms terughoudend.

Logistieke ondersteuning

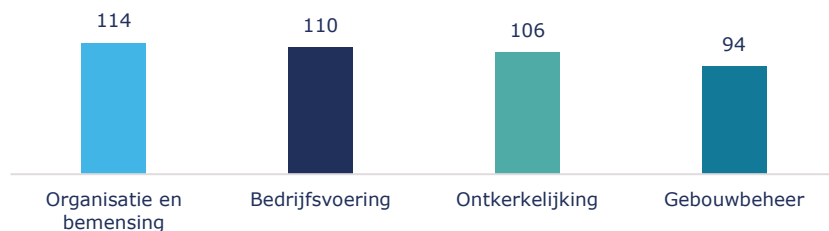
Kerken kunnen ook in praktische zin een rol spelen bij het vergroten van de maatschappelijke weerbaarheid. Maarten Schurink, Secretaris-Generaal van Defensie, merkte bij een bijeenkomst van het ministerie van OCW in juni 2025 over de rol van de culturele en erfgoedsector bij het vergroten van de maatschappelijke weerbaarheid op dat het fijnmazige netwerk van kerken bij uitstek kan fungeren als structuur om de samenleving in geval van dreigingen te kunnen bereiken en bedienen. Hij noemde naast mentale vooral logistieke ondersteuning. In een kerkgebouw kunnen inwoners goed worden verzameld en verzorgd.

4) Knelpunten en kansen

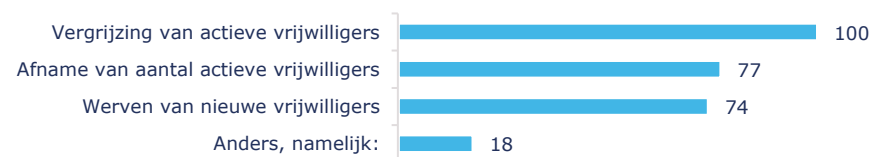
Deze verkenning richt zich op de mogelijkheden voor het behouden van de betekenis van kerkgebouwen in dorpen voor de gemeenschap. Uit de vele onderzoeken die eerder zijn gedaan en uit de gesprekken die wij hebben gevoerd met betrokkenen en de leden van de werkgroep komen vaak dezelfde knelpunten naar boven die dit behoud moeilijk maken. Ook worden door gesprekspartners kansen benoemd. We brengen hier beide in beeld, als vertrekpunt voor nieuw handelingsperspectief.

Vier vraagstukken

In de enquête konden de kerkbestuurders aangeven tegen welke zaken zij aanlopen bij het organiseren van activiteiten en het onderhouden van hun gebouw. Deze hadden wij op basis van eerder onderzoek ingedeeld in vier categorieën: organisatie en bemensing, bedrijfsvoering, ontkerkelijking en gebouwbeheer. Het overgrote deel van de respondenten van de enquête gaf aan knelpunten te ervaren binnen elk van de vier door ons genoemde vraagstukken, in het bijzonder op organisatie en bemensing. Ook onze gesprekspartners die het veld van kerken overzien herkenden deze enquêteresultaten heel goed.

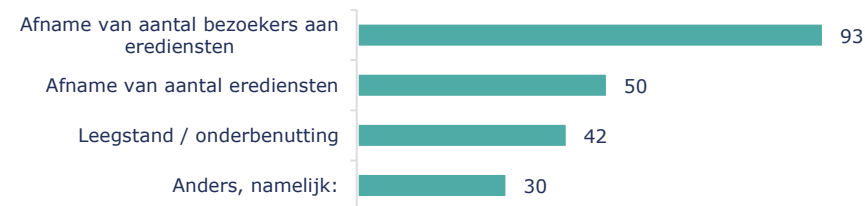
Organisatie en bemensing

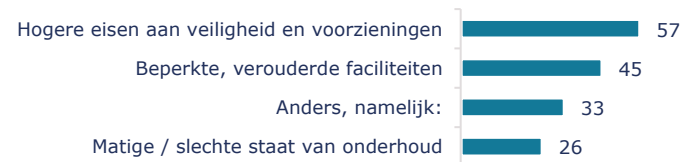
Bedrijfsvoering

Ontkerkelijking

Gebouwbeheer

Verdieping op de knelpunten

In de gesprekken met betrokkenen hebben we doorgevraagd op de diepere oorzaken en gevolgen van de vraagstukken. Aan de hand daarvan werken we enkele van de genoemde knelpunten nader uit.

Ontkerkelijking

Door ontkerkelijking in combinatie met krimp en vergrijzing van de bevolking in dorpen is er minder behoefte aan kerkgebouwen als plaats van religieuze samenkomst. De vergrijzing van de kerkgemeenschap is een toenemend probleem voor de kerkgebouwen in dorpen. Een opvallende uitkomst van de enquête is dat veel respondenten hopen dat een andere geloofsgemeenschap het kerkgebouw in gebruik gaat nemen. In de verdiepende gesprekken vond men dit niet overal erg kansrijk. Gesprekspartners zien overigens wel zowel bij katholieke als protestantse kerken een toename in de interesse onder jongeren. Deze toename centreert zich echter voornamelijk in en rondom steden, wat betekent dat de kerkgebouwen in dorpen nog steeds met dezelfde problemen blijven kampen. Daarnaast lijkt het erop dat jongere generaties minder vasthouden aan de fysieke kerkgebouwen als plaats van samenkomst. Het gebruik van de kerkgebouwen in dorpen is hier dan ook minder mee geholpen.

Lokaal belang

Het belang en de betekenis van een kerkgebouw in een dorp worden bovenal door de eigen kerkgemeenschap en omgeving ervaren. Door schaalvergroting en fusies hebben bisdommen en parochiebesturen vaak minder zicht op wat er op lokaal niveau gebeurt bij katholieke kerkgebouwen in dorpen. Omdat de beslissingsbevoegdheid op een hoger niveau ligt, wordt er sneller de keuze gemaakt voor rendement dan voor wat er op kleinere schaal nodig of belangrijk is. Aan de andere kant zorgen fusies wel voor meer financiële stabiliteit, die ook nodig is.

Dragende gemeenschap

Het uitdunnen of wegvallen van een kerkelijke gemeenschap leidt tot het verdwijnen van de dragende laag, die nodig is om activiteiten te organiseren. Als er geen opvolgende generaties zijn die aangehaakt worden en blijven bij het kerkgebouw, zullen er in de toekomst geen mensen meer zijn die zich hier intensief voor willen inzetten. In praktijk blijkt dat andere maatschappelijke organisaties deze dragende rol niet overnemen en dus geen volledige oplossing kunnen bieden.

Reputatie

Kerkgebouwen hebben van oudsher een reputatie die óók tegen ze kan werken. Het monumentale, religieuze en institutionele karakter van kerkgebouwen kan indrukwekkend zijn en dit werpt drempels op. Het blijkt dat sommige groepen omwonenden en mogelijke bezoekers ook wegblijven bij niet-religieuze activiteiten en bijeenkomsten. Bibliotheken en buurthuizen hebben dit probleem over het algemeen niet en deze vormen daarmee concurrenten voor het organiseren van activiteiten. Bijgebouwen van kerken kunnen een toegankelijker karakter hebben.

Originaliteit en durf

Volgens gesprekspartners ontbreekt het kerkbestuurders soms aan kennis, kunde en durf. De meest succesvolle voorbeelden komen voort uit creativiteit en out-of-the-box-denken. Kerkbestuurders hebben soms de neiging om mensen van buiten naar binnen te willen halen om daarbinnen vervolgens hetzelfde te doen als normaal (denk aan: laagdrempelige diensten, tentoonstellingen in het kerkgebouw), terwijl daar veel minder te halen valt. Ook het bereiken en betrekken van jeugd vergt meer dan vroeger, want die gaat niet meer vanzelfsprekend met hun ouders mee naar de zondagse dienst. Er zijn diverse andere knelpunten die gebaat zijn bij een meer open en proactieve houding van kerkbestuurders. Daar komen we in het volgende hoofdstuk op terug.

Kwaliteit boven kwantiteit

De uitkomsten van de enquête en de verdiepende gesprekken hebben bovenal een bevestiging opgeleverd van de beelden die uit eerdere onderzoeken en uit kerkvisies naar voren komen. Als gevolg van langlopende ontwikkelingen ervaren de kerkbestuurders en andere betrokken partijen al jarenlang diverse belemmeringen en knelpunten, en die worden steeds nijpender.

We hadden gewenst dat deze verkenning een grote opbrengst aan kansen zou opleveren, met veel inspirerende ideeën en initiatieven om de betekenis van kerkgebouwen in dorpen voor de samenleving nieuwe impulsen te geven. We moeten daarbij constateren dat als de vraagstukken rondom kerkgebouwen in dorpen worden bekeken met een kwantitatieve bril, er vooral knelpunten zichtbaar zijn. Steeds meer kerkgebouwen worden aan de eredienst onttrokken, het aantal vrijwilligers neemt af en vergrijsst en de diensten worden minder goed bezocht. Dat alles minder wordt, lijkt weinig hoopgevend.

Als het behouden van de betekenis kerkgebouwen in dorpen echter wordt bekeken met een kwalitatieve bril, is er meer potentie zichtbaar. Als de focus wordt verlegd naar de overblijvende kerken, naar de betekenis voor specifieke doelgroepen en specialisatie in activiteiten, zijn er hele mooie dingen mogelijk. In een afbrekende verzorgingsstaat kunnen kerkelijke gemeenschappen juist een belangrijke(re) rol weer oppakken. Dat blijkt ook uit een aantal voorbeelden die zijn aangereikt. Deze voorbeelden zijn op diverse plekken in deze publicatie opgenomen.

Kansen en inspiratie

Uit de gesprekken met de leden van de werkgroep en de gesprekspartners zijn diverse kansrijke inzichten voortgekomen, die wij hierna weergeven ter inspiratie. In het laatste hoofdstuk vertalen we de verzamelde inzichten in concreet handelingsperspectief.

Erkenning en eigenwaarde

In kerkgebouwen vindt veel belangrijk maatschappelijk werk plaats, maar men herkent en erkent dit zelf nog onvoldoende. Als kerkelijke organisaties hier minder bescheiden mee omgaan en een sterk verhaal weten te formuleren naar de burgerlijke gemeente, kunnen zij zowel op financieel niveau als op beleidsniveau mogelijk meer gedaan krijgen.

Veel kennis en expertise

Er is veel kennis bij organisaties voor kerkbestuurders. Organisaties als Classicale Colleges voor Behandeling van Beheerszaken (CCBB, toezichthoudende organen bij de Protestantse Kerk Nederland) en Spectrum Gelderland beschikken over relevante en actuele kennis en expertise om zaken als nieuwe en andere activiteiten in de kerkgebouwen of herbestemmingen van de grond te krijgen.

Bestemmingen verdelen

In diverse plaatsen beschikken kerkgemeenschappen nu nog over meer kerkgebouwen en aanpalende gebouwen. Er zijn goede voorbeelden van het herschikken van de functies van die gebouwen, waarbij de kerkelijke en maatschappelijke activiteiten worden geconcentreerd in een deel van de kerkgebouwen en andere gebouwen juist geheel worden herbestemd. Daarmee blijft de betekenis voor de gemeenschap behouden.

Maatschappelijke middelen

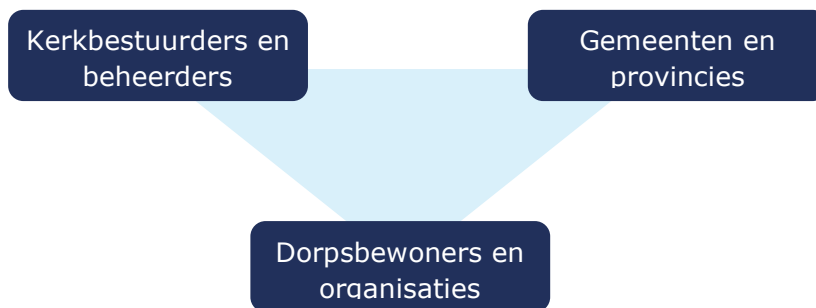
Kerkgemeenschappen dragen intrinsiek bij aan opgaven in het sociaal domein. Daar liggen kansen voor financiering. Er openen veel financiële deuren met het organiseren van maatschappelijke activiteiten. Zowel bij de gemeente als bij private fondsen zijn er subsidies, middelen en regelingen om aanspraak op te maken bij het organiseren van maatschappelijke activiteiten.

5) Handelingsperspectief voor betrokken partijen

In dit hoofdstuk schetsen wij enkele handelingsperspectieven die eraan kunnen bijdragen dat betrokkenen bij kerkgebouwen in dorpen een stevigere invulling kunnen geven aan de maatschappelijke betekenis die zij in de toekomst willen bieden. We laten in het zien dat dit een samenspel vraagt tussen drie partijen: kerkbestuurders, dorpsbewoners en organisaties in de omgeving en overheden, dus gemeenten maar ook provincies. Dit is daarmee een handreiking aan al deze stakeholders.

Drie partijen aan zet

Bij het geven van maatschappelijke betekenis aan kerkgebouwen in dorpen, onderscheiden wij drie partijen die hierbij een rol te nemen hebben: - het kerkbestuur (of het parochiebestuur) en de beheerders van het kerkgebouw, - de burgerlijke gemeente en eventueel de provincie en - betrokkenen in de omgeving die hieraan behoefte hebben. Daaronder vallen onder meer buurt- en dorpsbewoners en lokaal actieve maatschappelijke organisaties, ondernemers en bedrijven.

Gezamenlijke intenties

Deze drie partijen moeten elkaar goed weten te vinden en met elkaar in gesprek blijven. Er moet sprake zijn van een ware gemeenschapskracht, met een nauwe en betrokken onderlinge samenwerking. De drie partijen moeten eigen verantwoordelijkheid nemen en moeten bereid zijn om zich volledig in te zetten. Deze verantwoordelijkheid betreft het opstellen en handhaven van beleid, het opstellen van visies, financiële verantwoordelijkheid en het uitvoeren van plannen. De drie partijen moeten transparant met elkaar communiceren. De gesprekken blijken vaak gevoerd te worden met de kaarten dicht bij de borst. En dat is niet nodig, want mogelijkserwijs komen de meningen, bijvoorbeeld over welke kerken moeten worden behouden en welke niet, grotendeels overeen.

De buurtbewoners en organisaties vertegenwoordigen de vragende samenleving

We beginnen bij de vragende partij: de behoeften van de samenleving. Uit dit en andere onderzoeken blijkt dat er vele maatschappelijke vraagstukken spelen waar organisaties die over faciliteiten beschikken zoals kerkgebouwen aan kunnen bijdragen. Het probleem is echter dat individuele bewoners niet altijd concrete vragen hebben of uitspreken. Er zijn vaak maatschappelijke organisaties nodig om de behoeften in kaart te brengen en te bundelen. Maar ook deze organisaties zien kerkgebouwen niet automatisch als logische plekken en voorzieningen.

Uit de verzamelde input blijkt dat er diverse knelpunten zijn bij andere organisaties om gebruik te maken van kerken en kerkgebouwen. Dat kan de ervaring van afstand zijn tot de kerk als instituut met een historie en een religieuze inslag, of tot het monumentale karakter van het gebouw. Voor veel inwoners maar ook maatschappelijke organisaties is het bezoeken van buurthuizen en bibliotheken laagdrempeliger. Kerkbestuurders kunnen helpen bij het verlagen van deze drempels.

Het is niet per se voor de hand liggend dat één maatschappelijke organisatie het beheer van het gehele kerkgebouw in een dorp overneemt. Uit de voorbeelden blijkt dat heterogeen gebruik juist succesvoller is als meer maatschappelijke organisaties gezamenlijk gebruik maken van de kerkgebouwen. Het initiatief hiertoe en het faciliteren hiervan blijft dan meestal een taak van kerkbestuurders, maar soms ook van een beheersstichting of een collectieve vorm waarin bewoners zich organiseren, zoals in Broek in Waterland en Vorchten.

Gildes in de Broederkerk

De Broederkerk in Broek in Waterland is overgedragen aan het dorp, waarbij een nieuw bestuur van dorpsbewoners is gevormd. De grond is van de kerkelijke gemeenschap gebleven en er zijn ook kerkdiensten. Daarbij zijn meerdere 'gildes' opgericht die ieder verantwoordelijk zijn voor hun eigen taak. Zo zijn er een steunpilarengilde, een expositiegilde, een gilde dat de boekentafel organiseert en dergelijke. De gildes hebben heel veel vrijheid, autonomie en een eigen niche, wat het voor bewoners van het dorp aantrekkelijk maakt om erbij te gaan. Tegelijkertijd zijn de lijntjes met het bestuur kort.

Overheden kunnen hulp bij opgaven gebruiken

Van oudsher is de rol van overheden ten opzichte van kerken en kerkgebouwen relatief beperkt. Er zijn wel incidentele subsidieregelingen om monumenten in stand te houden. Vanuit het principe van de scheiding van kerk en staat wordt er vooral gedacht dat de kerk en de burgerlijke gemeente zo ver mogelijk bij elkaar uit de buurt moeten blijven. Het principe van de scheiding rust op het beschermen van de kerk en de godsdienst tegen overheidsbemoeienis. De scheiding van kerk en staat betekent niet dat er geen beleids- of subsidiërelatie kan zijn. Er kan juist veel meer worden samengewerkt om maatschappelijke opgaven aan te pakken.

Met name de burgerlijke gemeente mag meer verantwoordelijkheid nemen bij het geven van maatschappelijke betekenis aan kerkgebouwen in dorpen. Zowel op het gebied van financiën als op het gebied van het opstellen en uitvoeren van beleid laat de lokale overheid vaak te wensen over, terwijl het juist de gemeente is die meer risico's kan nemen en opvangen. De afdelingen Sociaal Domein binnen burgerlijke gemeenten hebben primair verantwoordelijkheid voor het in kaart brengen en het aanpakken van maatschappelijke opgaven binnen de gemeenschap. Er blijkt in praktijk vaak veel afstand te worden ervaren tussen kerkbestuur en gemeentebestuur, terwijl er een gezamenlijke opgave ligt.

De afgelopen decennia zijn veel kerkvisies opgesteld. Uit gesprekken en nadere bestudering blijkt wel dat visies in veel gevallen nogal hoog over zijn ingestoken en niet overal tot concrete uitvoering leiden. Er zijn kerkvisies waarin de sociaal-maatschappelijke betekenis aan de orde komt, maar daarvan vonden wij alleen stedelijke voorbeelden, zoals in Zwolle. Er zijn tevens diverse concrete handreikingen voor burgerlijke gemeenten om maatschappelijke betekenis in kerkgebouwen te realiseren. Goede voorbeelden hiervan zijn de transformatiekaders bij de gemeente Nijmegen en de buurtbakens bij de gemeente Haarlem.

Transformatiekaders van de RCE

De RCE heeft een handreiking opgesteld over transformatiekaders voor cultureel erfgoed. Een transformatiekader is een strategisch instrument dat helpt om gebouwen en gebieden met cultuurhistorische waarde toekomstbestendig te maken. Het biedt inzicht in de ruimtelijke en historische kwaliteiten van een plek en vertaalt deze naar heldere uitgangspunten voor herontwikkeling. Ook immateriële erfgoedwaarden worden hierin meegenomen. Het wordt gezamenlijk opgesteld door een stappenplan te volgen. Dergelijke transformatiekaders helpen stedenbouwkundigen en projectmanagers om aanwezige erfgoedwaarden in stelling te brengen voor planmakers én omgeving.

Buurtbakens Haarlem

De gemeente Haarlem en kerkeigenaren hebben met Buurtbakens de handen ineengeslagen om kerkgebouwen een nieuwe betekenisvolle toekomst te geven. Er wordt een methodiek ingezet om gebouwen een nieuwe (neven)functie te geven én maatschappelijke organisaties krijgen daarbij een centrale plek in de wijken. Bij het maken van de kerkvisie ontstond het idee om kerken een betekenisvolle toekomst als 'buurtbaken' in de wijk te geven. In Haarlem is behoefte aan meer sociale voorzieningen. Tegelijk neemt het aantal kerkleden af, waardoor kerkbesturen zich gesteld zien voor exploitatietekorten. Kerken worden steeds minder gebruikt, terwijl deze vaak monumentale gebouwen de ruimte vraag voor sociaal-maatschappelijke organisaties juist oplossen.

Met dit project worden plekken gecreëerd die een anker bieden voor zorg en welzijn in de wijk, voor ontmoetingen en voor stilte en contemplatie. Voor zeven kerkgebouwen wordt, als vervolg en uitwerking op de kerkvisie, een transformatiekader opgesteld voor een passende functie, en een ontwerprichting beschreven. Ook bekijkt men welke bouwkundige en verduurzamingsmaatregelen nodig zijn. Twee kerken zullen daadwerkelijk worden ondersteund in de realisatie.

In plattelandsgemeenten kan in kerkvisies en handreikingen worden gekeken naar de maatschappelijke vraagstukken die er op dat moment in de gemeenschap zijn. Gemeenten realiseren zich nog onvoldoende dat de gemeenschap er op sociaal gebied veel problemen bij krijgt, als een parochie met al zijn inzet en betekenis wegvalt en deze niet wordt vervangen. Hier ligt voor lokale overheden een opgave maar ook wel degelijk een kans, in plaats van dat er wordt gewacht tot anderen zelf hun maatschappelijke verantwoordelijkheid nemen. Ook provincies kunnen meer ondersteuning leveren, in samenwerking met bisdommen en protestante classes, juist vanuit de bredere blik die zij samen hebben op de overeenkomstige opgaven die in verschillende plaatsen leven.

Kerkbestuurders zijn ook zelf aan zet

Uit de verkenning blijkt dat de grootste stappen om te komen tot breder maatschappelijk gebruik van kerkgebouwen in dorpen moeten worden gezet door kerkbestuurders. Bewoners en overheden zien ook kansen maar wachten in praktijk vaak af tot kerkbestuurders en kerkbeheerders het initiatief nemen. We schetsen enkele handelingsperspectieven voor kerkbestuurders en kerkbeheerders om een proactieve rol te pakken.

Kiezen voordat er gekozen wordt

Veel kerkbestuurders weten dat binnen afzienbare tijd een keuze moet worden gemaakt over het toekomstig gebruik van de kerkgebouwen. Veel ideeën en plannen komen echter niet van de grond, omdat er geen knopen worden doorgesneden vanuit voorzichtigheid of terughoudendheid. Hierbij is het belangrijk om te beseffen dat de uitkomst ook niet of nog veel slechter bevalt als er te lang géén keuzes worden gemaakt over de toekomst en de mogelijke activiteiten in kerkgebouwen in dorpen. De inspanning van individuele kerkbestuurders met visie blijkt een belangrijke succesfactor bij keuzes.

Verandering een plek geven

Het verbreden en delen van de functies van een kerkgebouw met andere organisaties en groepen bewoners betekent niet automatisch het verliezen van de gemeenschap of doelgroep. Het gebouw en zijn historie zijn er nog en (hopelijk) ook de gezamenlijke (maatschappelijke) doelstelling. Daarnaast kan de religieuze functie behouden worden door middel van bijvoorbeeld een devotiekapel (katholiek) of door de kerk terug te verhuren aan het kerkbestuur voor diensten (protestants). Verder heeft een plaats voor religieuze uitlating ook een maatschappelijke functie: het kan een uitlaatklep zijn waar mensen hun zorgen en dankbaarheid kwijt kunnen.

De Verbinding: initiatief van de drie partijen

Vorchten is de kleinste van de vier dorpskernen van gemeente Heerde en ligt dicht bij de IJssel en Hoogwatergeul. Oude boerderijen en erven rond een bijzondere kerk uit de 10^e eeuw typeren het dorp. Het dorp heeft bijna 200 inwoners en kenmerkt zich door een zeer hechte sociale dorpskern. De Hervormde gemeente van Vorchten wil een gemeente zijn voor de hele gemeenschap van Vorchten: voor iedereen, lid of geen lid, veelzijdig en veelkleurig. Onderling contact en gezelligheid zijn belangrijk. Direct naast de kerk staat Multifunctioneel Centrum De Verbinding. Dit MFC wordt geheel gerund door vrijwilligers uit het dorp en slaagt erin op eigen wijze bij te dragen aan de sociale leefbaarheid.

Het MFC Vorchten is mede mogelijk gemaakt vanuit de gelden voor Gebiedsontwikkeling Veessen-Wapenveld, als compensatie voor de aanleg van de Hoogwatergeul. De uitvoering hiervan is mogelijk dankzij de samenwerking tussen provincie, de gemeente van de Nederlands Hervormde Kerk Vorchten en de saamhorige inzet van de inwoners van Vorchten. Zowel het bestuur als de activiteiten zijn voor de helft kerkelijk en voor de helft van het dorp, en dat loopt prettig door elkaar. Voorganger Hans van Ark van de Hervormde gemeente vormt een belangrijke bindende factor. Hij stapt op iedereen af en stelt de vraag: "wat voor talent heb jij?", waardoor mensen kunnen en willen bijdragen aan de gemeenschap en voor MFC De Verbinding. Stratenmaker, kok en elektriciens, iedereen zet zich in. De gedachte leeft sterk dat de dorpsbewoners het samen moeten doen, in verbondenheid.

Loslaten en overlaten aan anderen

In het hele proces van het geven van maatschappelijke betekenis, is het aan de kerkbestuurders om anderen meer gelegenheid te bieden om gebruik te maken van de kerkgebouwen en daar eigen activiteiten te ontplooiën. Het kan niet van kerkbesturen verwacht worden dat zij zelf alles op een andere manier gaan aanpakken.

Als er verandering gewenst is, moet die ook door anderen kunnen worden gerealiseerd. Hier zit ook een grote kans in. Maatschappelijke partijen kunnen weer nieuwe doelgroepen bereiken en daarmee de betekenis van het kerkgebouw voor de gemeenschap en omwonenden niet alleen behouden, maar ook vergroten en verbreden.

Doorzetten, ook als het niet soepel gaat

Er moet rekening mee worden gehouden dat het ontwikkelen van heterogeen gebruik van kerkgebouwen een langdurig en vaak moeizaam proces is. Het is vaak een traject van meerdere jaren, waarbij doorzettingsvermogen nodig is aan zowel de kerkelijke als aan de maatschappelijke kant. Anders kan de bal niet blijven rollen.

In eerste instantie vergt heterogeen gebruik van kerkgebouwen en aanpalende ruimtes door andere partijen extra afstemming en mogelijk ook kinderziektes, maar er zijn goede voorbeelden waarbij de kerkelijke organisatie steeds meer kan overlaten aan samenwerkingspartners en het beheer zelfs op enig moment geheel kan overdragen. De ervaringen van andere kerkbestuurders kunnen heel leerzaam zijn. Bredere kerkelijke organisaties kunnen zorgen voor uitwisseling hiervan.

Ten slotte is het belangrijk om voor ogen te houden dat de kerken en de maatschappij op dit moment in een overgangsfase zitten. Het is nodig om een lange adem te hebben en juist als kerkbestuurders door te zetten om te werken aan toekomstige maatschappelijke betekenis. Het kerkgebouw zelf blijft nog wel even staan.

Bijlage 1) Geraadpleegde documenten

- **Buurtbakens Haarlem** – projectbeschrijving op erfgoeddeal.nl
- **De kerk is toch van de gemeenschap?** Herbestemming of medegebruik van een kerk – Vereniging Kleine Kernen Limburg (2018)
- **FAITH Impact Audit Haarlem** – NAYBA, Urban Life, Geloven in de Stad, Raad van Kerken Haarlem (2024)
- **Gerechtigheid en Barmhartigheid:** Onderzoek naar de betrokkenheid van kerken en diaconale organisaties bij de aanpak van armoede en schulden – Buro Omlo (2023)
- **Herbestemming Vrijkomende Kerkgebouwen** – Kleine Kernen Magazine (2023)
- **Heruitgevonden heiligdom,** toekomst manifest door de plattelandskerk – Jan Kuik (2024)
- **Kerken verlenen voor 30 miljoen hulp en 53 miljoen vrijwilligersinzet** – Rooms-Katholieke Kerk in Nederland (2013)
- **Leve de dorpskerk:** Verslag van een studie naar de mogelijkheden en beperkingen van kleine kerkelijke gemeenten in kleine dorpsgemeenschappen – Ds. Wim Beekman (2011)
- **Leven en wonen op vol vermogen** – Living in Hospitality
- **Mapping the Protestant Ecclesial Landscape in the Netherlands** – Henk de Roest, Marten van der Meulen, Joanna van den Berge-Bakker (2023)
- **Meaningful in the Margins:** Churches and Quality of Life in the Dutch Country Side – Jacobine Gelderloos-Commandeur (2018)
- **Midden in de Samenleving:** Verkenning van de maatschappelijke betekenis van grote stadskerken – Berenschot (2024)
- **Monitor gemeenten monumenten en archeologie 2023-2024**
- **Monitor professionele organisaties voor monumentenbehoud 2023-2024**
- **Omvang en karakter van de maatschappelijke activiteiten van levensbeschouwelijke organisaties in Rotterdam** – Jessica van den Toorn, Maarten Davelaar, Ahmed Hamdi, Leyla Reches, Milan van Keulen (2020)
- **Parade van Plattelandskerken:** vijventwintig inspirerende voorbeelden voor het in stand houden van kerkgebouwen – David Koren, Frank Strolenberg, Welmoed Wijmans (2016)
- **Programma aanpak Religieus Erfgoed Nijmegen** – Gelders Genootschap en Spectrum (2022) en bijbehorend collegevoorstel Uitvoeringsprogramma religieus erfgoed (2022)
- **Speelruimte gezocht,** protestante visie op kerkgebouwen (2021) – discussienota in opdracht van het moderamen van de generale synode van de Protestantse Kerk in Nederland
- **Tel je zegeningen:** Het maatschappelijk rendement van christelijke kerken in Rotterdam en hun bijdrage aan sociale cohesie – Jorge Castillo Guerra, Marjolein Glashouwer en Joris Kregting (2008)
- **The House of Good:** The economic and social value of church buildings in the UK – The National Churches Trust (2021)
- **Transformeren met cultureel erfgoed,** handreiking voor het opstellen van transformatiekaders – Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2022)
- **Veel Kerken uitgiftepunt voor de Voedselbank:** 13.000 vrijwilligers helpen 150.000 mensen – Rooms-Katholieke Kerk in Nederland (2022)
- **Vrijwilligers in de kerken** zijn goed voor maar liefst 28.000 fulltimebanen – Rooms-Katholieke Kerk in Nederland (2024)
- **Workshopbrochure Goud in handen** – VKB Kerkrentmeesters (2024)

Bijlage 2) Enquêtevragen

Hieronder geven wij een overzicht van de vragen die gesteld zijn op de enquête die wij hebben uitgezet.

Algemene vragen

Indien u betrokken bent bij meerdere kerklocaties, vragen wij u de enquête voor één kerkgebouw in te vullen. Aan het einde van de enquête heeft u de mogelijkheid om toelichting te geven over eventueel andere kerkgebouwen.

1. Naam van het kerkgebouw
2. Plaats van het kerkgebouw
 - a. Adres toevoegen
 - b. Aantal inwoners van deze plaats
3. Aantal ingeschrevenen
4. Aantal vrijwilligers
5. Denominatie
6. Uw functie

Het beantwoorden van de volgende vragen is niet verplicht:

1. Naam invuller
2. E-mailadres
3. Wilt u eventueel over deze verkenning nader in gesprek met ons?
4. Wilt u de uitkomsten van het onderzoek ontvangen?

Deel A – huidige (maatschappelijke) activiteiten

A1) Voor welke maatschappelijke activiteiten worden uw kerkgebouw en/of de aanpalende/bijbehorende gebouwen gebruikt?

U kunt meerdere antwoorden aanvinken. Bij antwoordoptie 'Anders, namelijk...' kunt u nog andere activiteiten benoemen die u organiseert of toelichting geven op uw eerdere antwoorden. Bijvoorbeeld om aan te geven dat de activiteiten religieus gebonden activiteiten zijn of juist niet:

[Multiple choice, meerdere antwoorden mogelijk]

1. Erediensten
2. Bijzondere religieuze vieringen (bijvoorbeeld Kerstmis)
3. Herdenkingsbijeenkomsten (bijvoorbeeld een uitvaart)
4. Samenkomsten van gemeenschappen/kringen (bijvoorbeeld een Bijbelkring)
5. Zondagsschool / kinderdienst / catechisatie
6. Concerten
7. Tentoonstellingen
8. Borrels en feestjes
9. Spellen (bijvoorbeeld kaarten, schaken en dergelijke)
10. Sportbeoefening
11. Onderwijs (gebruik door scholen of andere onderwijsinstututen)
12. Voorlichting en informatievoorziening (bijvoorbeeld een lezing)
13. Gezamenlijke maaltijden (bijvoorbeeld Sint-Pannekoek)

14. Boeken- en andere warenmarkten
15. Kleding- en voedselverdeling
16. Onderdak/nachtopvang (bijvoorbeeld noodopvang voor vluchtelingen)
17. Anders, namelijk ...

A2) Wie maken er gebruik van uw kerkgebouw en/of de aanpalende/bijbehorende gebouwen voor deze activiteiten?

U kunt meerdere antwoorden aanvinken. Bij antwoordoptie 'Anders, namelijk...' kunt u nog uw antwoorden toelichten:

[Multiple choice, meerdere antwoorden mogelijk]

1. De geloofsgemeenschap
2. Buurtbewoners
3. Verenigingen (bijvoorbeeld een jeugdvereniging)
4. Maatschappelijke organisaties (bijvoorbeeld de Voedselbank)
5. Professionele organisaties (bijvoorbeeld een uitvaartonderneming)
6. De burgerlijke gemeente
7. Een andere kerkelijke organisatie
8. Anders, namelijk ...

A3) Welk gevoel van maatschappelijke betekenis denkt u dat mensen ervaren na deelname aan deze maatschappelijke activiteiten?

U kunt meerdere antwoorden aanvinken. Bij antwoordoptie 'Anders, namelijk...' kunt u nog uw antwoorden toelichten:

[Multiple choice, meerdere antwoorden mogelijk]

1. Religieuze waarden
2. Beleving van kerkelijk erfgoed
3. Verbindingen tussen dorpsbewoners
4. Saamhorigheid binnen gemeenschappen
5. Samenwerking tussen gemeenschappen
6. Steun aan hulpbehoevenden
7. Verhoogde leefbaarheid in het dorp
8. Herinnering aan collectieve dorpsgeschiedenis
9. Anders, namelijk ...

Deel B – hoe zou u wensen dat het kerkgebouw en/of de aanpalende/bijbehorende gebouwen worden gebruikt?

B1) Voor welke maatschappelijke activiteiten wilt u graag uw kerkgebouw en/of de aanpalende/bijbehorende gebouwen ter beschikking stellen?

U kunt meerdere antwoorden aanvinken. Bij antwoordoptie 'Anders, namelijk...' kunt u nog uw antwoorden toelichten: {lijst identiek aan A1}

[Multiple choice, meerdere antwoorden mogelijk]

1. Erediensten
2. Bijzondere religieuze vieringen (bijvoorbeeld Kerstmis)
3. Herdenkingsbijeenkomsten (bijvoorbeeld een uitvaart)

4. Samenkomsten van gemeenschappen/kringen (bijvoorbeeld een Bijbelkring)
5. Zondagsschool / kinderdienst / catechisatie
6. Concerten
7. Tentoonstellingen
8. Borrels en feestjes
9. Spellen (bijvoorbeeld kaarten, schaken en dergelijke)
10. Sportbeoefening
11. Onderwijs (gebruik door scholen of andere onderwijsinstututen)
12. Voorlichting en informatievoorziening (bijvoorbeeld een lezing)
13. Gezamenlijke maaltijden (bijvoorbeeld Sint-Pannenkoek)
14. Boeken- en andere warenmarkten
15. Kleding- en voedselverdeling
16. Onderdak/nachtopvang (bijvoorbeeld noodopvang voor vluchtelingen)
17. Anders, namelijk ...

B2) Waarom wilt u deze activiteiten nog faciliteren? Welk gevoel hoopt u hiermee op te roepen?

Denk daarbij bijvoorbeeld aan:

- Religieuze waarden
- Beleving van kerkelijk erfgoed
- Verbindingen tussen dorpsbewoners
- Saamhorigheid binnen gemeenschappen

- Samenwerking tussen gemeenschappen
- Steun aan hulpbehoevenden
- Verhoogde leefbaarheid in het dorp
- Herinnering aan collectieve dorpsgeschiedenis

Open vraag

B3) Wie zou in de toekomst (nog meer) gebruik kunnen maken van uw kerkgebouw en/of de aanpalende/bijbehorende gebouwen voor deze activiteiten?

U kunt meerdere antwoorden aanvinken. Bij antwoordoptie 'Anders, namelijk...' kunt u nog uw antwoorden toelichten: {lijst identiek aan A2}

[Multiple choice, meerdere antwoorden mogelijk]

1. De geloofsgemeenschap
2. Buurtbewoners
3. Verenigingen (bijvoorbeeld een jeugdvereniging)
4. Maatschappelijke organisaties (bijvoorbeeld de Voedselbank)
5. Professionele organisaties (bijvoorbeeld een uitvaartonderneming)
6. De burgerlijke gemeente
7. Een andere kerkelijke organisatie
8. Anders, namelijk ...

Deel C – wat is ervoor nodig om de maatschappelijke betekenis van kerkgebouwen en/of de aanpalende/bijbehorende gebouwen in dorpen te behouden of vergroten?

C1) Uit diverse onderzoeken blijkt dat het niet eenvoudig is om maatschappelijke activiteiten rondom kerkgebouwen in dorpen uit te voeren. Waar loopt u tegenaan?

U kunt binnen elke categorie meerdere antwoorden aanvinken. Bij antwoordoptie 'Anders, namelijk...' kunt u nog andere uitdagingen benoemen en/of toelichting geven op uw eerdere antwoorden:

[Multiple choice, meerdere antwoorden mogelijk]

1. Ontkerkelijking
 - a. Afname van aantal bezoekers aan erediensten
 - b. Afname van aantal erediensten
 - c. Leegstand / onderbenutting
 - d. Anders, namelijk ...
2. Organisatie en bemensing
 - a. Vergrijzing van actieve vrijwilligers
 - b. Afname van aantal actieve vrijwilligers
 - c. Werven van nieuwe vrijwilligers
 - d. Anders, namelijk ...
3. Gebouwbeheer

- a. Matige / slechte staat van onderhoud
- b. Beperkte, verouderde faciliteiten
- c. Hogere eisen aan veiligheid en voorzieningen
- d. Anders, namelijk ...

4. Bedrijfsvoering

- a. Afnemende inkomsten vanuit geloofsgemeenschappen
- b. Onderhoudskosten verouderd pand
- c. Stijgende energielasten
- d. Stijgende personeels- en vrijwilligerslasten
- e. Invoering AVG
- f. Anders, namelijk ...

5. Anders

- a. Namelijk...

C2) Op welk vlak heeft u de meeste ondersteuning nodig om als kerkgebouw van betekenis te blijven of uw betekenis te vergroten?

U kunt meerdere antwoorden aanvinken. Bij antwoordoptie 'Anders, namelijk...' kunt u nog toelichting geven op uw eerdere antwoorden:

C3) Van welke organisaties krijgt u ondersteuning, op gebied van financiën en/of kennis, voor de uitvoering van de huidige maatschappelijke activiteiten die u organiseert?

U kunt meerdere antwoorden aanvinken. Bij antwoordoptie 'Anders, namelijk...' kunt u nog andere organisaties benoemen en/of toelichting geven op uw eerdere antwoorden:

[Multiple choice, meerdere antwoorden mogelijk]

1. Rijksoverheid
2. Provincie
3. Gemeente
4. Kerkgenootschap (landelijk, regionaal)
5. VBMK (Vereniging Beheerders Monumentale Kerkgebouwen)
6. VKB (Vereniging Kerkrentmeesterlijk Beheer)
7. Andere kerkelijke organisatie / koepel
8. Private fondsen
9. Maatschappelijke organisaties
10. Dorps- of buurtverenigingen
11. Anders, namelijk...

C4) Van welke organisaties zou u ondersteuning op het gebied van financiën en/of kennis verwachten?

U kunt meerdere antwoorden aanvinken. Bij antwoordoptie 'Anders, namelijk...' kunt u nog andere organisaties benoemen en/of toelichting geven op uw eerdere antwoorden:

[Multiple choice, meerdere antwoorden mogelijk]

1. Rijksoverheid
2. Provincie
3. Gemeente
4. Kerkgenootschap (landelijk, regionaal)
5. VBMK (Vereniging Beheerders Monumentale Kerkgebouwen)

6. VKB (Vereniging Kerkrentmeesterlijk Beheer)
7. Andere kerkelijke organisatie / koepel
8. Private fondsen
9. Maatschappelijke organisaties
10. Dorps- of buurtverenigingen
11. Anders, namelijk...

Deel D – afronding enquête

D1) Bent u betrokken bij nog een ander kerkgebouw in een (omliggend) dorp? Zo ja, verandert er dan iets in de door u gegeven antwoorden in deze enquête? Wat precies?

Open vraag

D2) Zijn er nog zaken die u aan ons wilt meegeven of die een extra toelichting verdienen?

Open vraag

Bijlage 3)

Gesprekspartners

Werkgroepleden

- **Albert Reinstra**, specialist kerkelijke bouwkunst, Rijksdienst Cultureel Erfgoed
- **Ina Roeterdink**, senior relatiemanager Strategie & Omgeving, Nationaal Restauratiefonds
- **Judith Toebast**, programmaleider Toekomst Religieus Erfgoed, Rijksdienst Cultureel Erfgoed
- **Karien van Velsen**, hoofd BAB, Bisdom Rotterdam
- **Liam Borger**, adviseur architectuurhistorie, Rijksdienst Cultureel Erfgoed
- **Lilian Grootswagers**, adviseur, Erfgoed.nu
- **Margreet Parlevliet**, jurist bij Protestantse Kerk in Nederland en secretaris CIO-K
- **Martin van Bleek**, adviseur cultuurhistorie, onder meer bij Stichting Gelderse Kerken

Verdiepende gesprekken

- **Annelies van der Kolk**, voorzitter Gelderse Kerken
- **Evert van Schoonhoven**, Voorzitter bij Vereniging Kleine Kernen Noord-Brabant (VKKNB) en Landelijk Coördinator Ondersteuningsteam bij Nederland Zorgt Voor Elkaar (NLZVE)
- **Freek van Genugten**, Pers en communicatie bij Bisdom van 's-Hertogenbosch
- **Gerard van der Knaap**, Parochiebestuurder bij de H. Adrianus Kerk in Naaldwijk

- **Gerrit Kapteijns**, Directeur-bestuurder bij Spectrum Gelderland (Maatschappelijk vastgoed)
- **Gert Schouten**, Gemeentebegeleider en Specialist Jonge Generaties bij Protestantse Kerk in Nederland
- **Hanneke Masselink-Duits**, Adviseur erfgoedbeleid bij The Missing Link
- **Hans van Ark**, voorganger Hervormde gemeente Vorchten en voormalig directeur PKN
- **Hubald van Ark**, teamleider Economie & Cultuur bij gemeente Zwolle
- **Jan Drewel**, Voorzitter bij Protestantse Kerk Oostwold
- **Jan Kooi**, Adviesgroep Gebouwen bij CCBB Groningen-Drenthe en Voorzitter bij VKB (afdeling Groningen-Drenthe)
- **Joost Schelling**, Directeur bij VKB Kerkrentmeesters
- **Jurjen de Groot**, Algemeen directeur bij Dienstenorganisatie Protestantse Kerk in Nederland
- **Leo Fijen**, historicus en journalist, schrijver van het boek *Geloven in een kleine gemeenschap: Het wonder van Maartensdijk*
- **Marieke Maars**, Secretaris bij Stichting Broeder Kerk
- **Marisca Lulofs**, Econoom bij Bisdom Groningen-Leeuwarden
- **Vanessa Jacobs**, Consulent bij Vereniging DKK Gelderland
- **Wiliam Willems**, Adviseur bij Spectrum Gelderland (Maatschappelijk vastgoed)

Berenschot B.V.

Van Deventerlaan 31-51, 3528 AG UTRECHT

Postbus 8039, 3503 RA UTRECHT

030 2 916 916

www.berenschot.nl